

դրանքին մուտք մը կը կազմեն Հոմերեանց նուագներն ու աւելի կանխադէպ՝ Դոնիշի գիրքը. երբ առաջագլխիստան վէպը տուիւ առ տակաւ անհետ կը կորսուին, երբ միւրեք ու հանճարը կը զարթնու տողան աշխատութեանը բնղմաւորայն, եւ երբ մարդկութիւնն օր աւուր աւելի հաստատարմութեանը կ'արձանագրէ իր տարեգրութիւնը. այս միեւնոյն Արիան է որ կը զոգայ կիւրօսի բանակաց եւ Աղէքսանդրի լեզուներուն արշաւանաց, Պարթեւեւ եւ Հռովմայեցեաց ընդգէմարած բանման, արարական ցեղերու եւ մնեղորական վաշխատուն հրատակաց խուռն ծփանաց ներքեւ. կամ որ դոգալով կը խոնարհի Մովսիսի օրինաց, Յիսուսի առակաց եւ Մահմետի հրամանաց առջեւ:

Առասպելական վիպաց այս երկիրն, ուր ցեղեր սպեռանք վայրկյանիս, կրօններ ծնան, ծագեցան պարմանայլ վիպականութիւնը. որ հայերնիքն է ցորենեղէն արմտեաց, մրգաբեր ծառաց, որթմաննիկ եւ տեսանուն անանտն. որ խանձարուրէն է քաղաքագրութեանն, քանի որ դեռ չէր նիրհած կրկին՝ դարբնու փռչոյն մէջ՝ փաստակաբեկ. — այս երկրին կանխեալ պետեք էր ապաքէն յայլ ելլէլ գետոց, լեռանց ու հովտացն, որ այնչափ դիպաց յուշարար վիպն են կանգնած. քննել պատմական ուղիներն, աւերակաց գերբուրքն ու արձանագրութիւնը. ուսումնասիրել աղագրական նկարագիրքն այլեւայլ ցեղերու, որ յետանաց բերորքն են հետախաղաղ կարսուած տիրապետութեանց. միով բանի ի լոյս հանել այն ամէնն որ մնացորդ նշխար կը գտնուի աղգաց, հարստութեանց եւ միահեծան ինքնակալութեանց, որ զիրար փոխանակեցին եւ կարգ ըստ կարգէ խառնակեցին, առաջութիւն կոխեցին, միջնութեան թափանցեցին եւ նուանցեցին ազգեր եւ ցեղեր. Սկայայն այսպէս չէ եղած. եւ ցայսօր աշխարհագէտ խուզարկուա եւ գիտնոց աշխատութիւնն շատ մեծ է: Ընտրելաւորն աշխարհացոյց տախտակաց իսկ վայց տեսնուած ընդարձակածաւալ դատարի տեղերը կը ցուցնեն դեռ եւս չհետազոտուած երկիրներ. բազմութիւն մ'արձանագրութեանց դեռ. կը մնան առանց առեղծման, նաեւ եւ ոչ իսկ ի լոյս հանուած. անթիւ հզօղկոյտ բլուրք՝ տակաւն չպղգլուած ու չխուլարկուած՝ դաղոնիք կը մնան մեղի-բազմութիւն եւ ժողովուրդներ, որոնց ոչ բարդըք գիտնէք, ոչ սովորութիւնքն, աւանդութիւնքն ու զրոյցները, ինչպէս եւ ոչ իրենց սկզբնաւորութիւնն ու աղագրական ինամութիւնը:

Մեր մտադրութիւնը դրաւեց ի մասնաւորի երկիր մ'որ թերեւս ամէնէն քիչ ծանցուած է, այսինքն՝ Հայք ու Քրդաց աշխարհը՝ Հայկական՝ քրեական նիւթերով հարուստ բարձրագաւառաց մէջ խաղաղիք եղան կ'ըսուի, որ առաջին անգամ ծուլեցին պղնձն ու կոշեցին երկաթը, չէրքարն (Մակայ հարաւակողման) առակար եւ գահալէժ լերանց թռհսերհին, այս զարհարելի գորգեան հանդուցին մէջ՝ զոր Աղէքսանդր կորեց անցաւ շրջան ընելով, Զուգի եւ Արարատ լեռանց մէջ, որոնց մէջ միայն եւ թէ միւսան Նայի տալանով կրելու պատիւը տրուած է, փախած ապաւինած են լեռնորդեայ եւ կուռուսեր Քրդաց քով նաեւ ա-

սորեստանեայ ժողովրդոց բեկորը՝ Նեստորականը, որոնց կրօնական եւ քաղաքային պետեւ է Մար-Հինն, եւ որոնք Քաղդէացի յորըրնաքը կ'առնուն՝ երբ կաթողիկոսայ կ'ըլլան: Աւելի արեւմտեան կողմէ թուր-Ապրին՝ ուրիշ աղաց քերկրը, որ Յակոբիտը կը կառուին, կը միանան հռովմական եկեղեցւոյն հետ՝ Մարտոց անունը առնելով: Վանայ լճին եզերներն էր, ուր արդէն հայկական հնուանդ լեզուն կը խօսուէր, Նիքիտոս եւ Սիփանայ լեռանց մօտ, որ թերեւս չէին դեռ մարած, երբ ՂԱՅԷՃ հիմնարկելու եկաւ Աղբաւիքը, մինչ իւր Սանասար եղբայրը Սասնոյ կողմանքը կ'ապաստունէր, երկուքն ալ մաղապուրծ փախած իրենց Սենեքերիմ հօրմէն, որ զերենք իւր Նեսուրը դից զոհել յօժաբելու գառաւած էր ի Զափրամականք, այսինքն ի Վան կանգնած էր զիւրոյն Զամբում՝ իւր չքնաղակերտ ամարաստանը՝ Նաեւ Տիւզըրիս եւ Եփրատայ բարձրահովիտը քիչ հետաքրքրական չէն եւ ոչ զուրկ բազմադիմի յիշատակներէ. անապառ շարք մը կը գտնենք հաւ բերդերու եւ աւատական զղեկաց աւերակներու, եւ կը հանդիպինք՝ բաց ի Հայոցն ու ի Քրդաց՝ բազմաթիւ ցեղերու եւ աղանդներու, ի մէջ այլոց՝ Գրգըլապներու եւ Եփեսոսեան, որ այս անուամբ ծանօթ են իբր գիւնապաշտը:

Բայց ահա երկաթուղւոյ առաջին շերտերը կը թափանցեն Փաքուն Աօրոյ լեռնադաշտերը. երեք դիժե կ'ըլլեն Ձմրուհիայէն եւ կը մանեն Հերմոսի, Ալլիստարայ եւ Մեհանդի հովիտները. աւարտելու մօտ է Իւսկիւտարէն յԱլկիւրա ձգուող դիժը, որ եւ պիտի երկարաձգի մինչեւ Պաղատա. արդէն իսկ խօսք կայ թէ Սասնոնէն ի Սեբաստիա եւ ուրիշ գծեր շինելու հրաման տրուած է: Ուրեմն տետեոսական յեղաշրջութիւն մը կատարուելու մօտ է, որ չէրքն կրնար անտարբեր նկատել. վասն զի խորին փոփոխութիւնք պիտի մոռնուին ոչ միայն բնակչաց սովորութեանց, տաւերտական յարաբերութեանց, այլ նաեւ արեւելեան ուրիշ հանգամանաց տեսականութեան եւ հաստատարչուութեան մէջ:

* * *

Տարի մ'անցած է այն օրէն որ մտքորիս գրինք հետազոտական ուղեւորութիւն մը կատարել այս կողմերը. Ուղեգիրքը շատ անգամ փոխուեցաւ. բայց վերջապէս որոշեցինք նաեւ ի Տրապիզոն, կորեւ անցնել Հայոցն եւ Քրդաց բնակած վայրերը, Պարսից աշխարհին մօտ մտաք, եւ՝ ըստ պարագայից յաշնութեան՝ նաեւ աւելի հեռուները:

Օգոստոս 8ին ելանք Փարիզէն, մեզ հետ էր նաեւ մեր զրագիրը. երկրորդ օրը Մարսելէն ծամբայ ելանք Tamise նուով: Մեր ծովապան ուղեւորութեան նկատմամբ շուտեղ բռնիք մը, նաւը խարխիւ ձգեց ի Սիւր, Տարտանելլի, Կ. Պոլիս, Սաման եւ Արիստոն, եւ հասանք արդէն Տրապիզոնի նաւակայանը:

Երբեք կողմանէ զուարթ տեսք մ'ունէ Տրապիզոն. իւր կենդանի գոյներով՝ ճերմակ, դեղին ու կապոյտ աներն իրենց կարմիր տանիքներովն

աստիճանաբար կը բարձրանան կարգ ըստ կարգէ՝ բլրոյ մը կտրին վրայ, գեղեցկատեսիլ պարտեզներով շրջապատեալ. հետուն ի յետադուրսն լըժեպոյն հորիզոնին մէջ անհետ եղած՝ կը պարզի լեռանց ժանեման կիսատեսիլ պատկեր մը:

Մեր Tamise նաւուն շուրս կողմը, որ խորիսիս ձգած կը հանգչի խորշին մէջ, բազմամիակ թեւ-թեւեռնոց կերբու բազմութիւն մը կը սպասէ ուղեւորաց ցամաք հասնելու: Վաճառքարէնք ոտքերինս դնել Գոքանը Սփոյ այս կետին վրայ, ուր պիտի սփռի մեր ուղեւորութիւնը, քանի մը վարկենին արդէն ցամաք կ'ըլլենք: Գիմարդիս կ'ըլլէ եւրոպական տարազով, բայց ազգային ֆէշը զիւսն՝ թարգման մը, որ կ'առաջարկէ մեզ իւր պատրաստամտութիւնը: Բայց օսմանեան հողոյն վրայ դեռ ոտք չըրած՝ պաշտօնեայք կը պահանջեն մեր իրիկները:

Այնուհետեւ ազատ՝ շրջելու քաղաքին մէջ՝ կը կտրենք կ'անցնենք նեղ ու աղտոտ փողոցներէ, յոռի տաղտալանկներէ, եւ կը հասնինք քաղաքական հիւպատոսարանն, ուր իմացընելով մեր ուղեւորութեան նպատակը՝ մաքսատան մէջ մեր արկիւնները քննութեան համար տարն իրերակոյ օգնական մը կ'առնունք: Հիւպատոսն աղնուռ-թեմաքը բնիկը կու տայ մեզ թարգման մ'եւ գլուս մը, եւ կ'ըրէմանք մաքսատունը:

Հաստ գոհ ըլլալով իրաց այս յաջող ելից նկատմամբ՝ հետնուր զգալով թափառիլ զիւստուրուպէս: Տրադիցիոն, ինչպէս նաեւ այլ արեւելեան քաղաքացի փողոցներու վրայ քիչ կանայք կը տեսնուին, եւ բայ ի Հայոց եւ ի Գունայր՝ ամենալ բողբոջակա: Սակայն ցանցաւ շին նաեւ շորհալի զէճեր, գեղեցիկ եւ միանգամայն պզտի մահմետական կիւր երանայ քօղն իւր այն թէ յանգիշտ: Եւ յանգիտ: Տեղ տեղ մարգիւն բազմութիւն մը խռնած է աւտօբիլ մանրաբլրոց վրայ խոտայելու: Անոն կ'անցնին բեռնակիրներ ցմբէջ կրկնած ծռած իրենց ուսոց վրայ անհնգեթեւ ծանրութեամբ բեռնը շարակած: Քիչ տեղ կ'անցնին մեր առջեւ կ'ըլլէ ուղեւորու կարաւան մը: Ատոսած ներգեւած այս թշուառ արարածները մին միւսին ետեւէ կարգաւ տողան եղած կը յառաջանան՝ ապշալեւժ ու անտրտունը, եւ ամէն ըսյալ փոխելուն՝ վրէն կախուած բոսժփիկը կը զօղանայ: Բեռնի ծանրութեամբ դանդաղացած իրենց թափերը կը ձմարնի գետնոյն վրայ, բայց իրենց գնացքը չի փոխուի: Հանդարտաբար կը հետեւին ուղտապանին՝ որ գաւաղան ի ձեռնին կարաւանին առջեւէն կ'երթայ:

Իրիկունն՝ իբր ժամը հնգին՝ արծառանք կը խնդուին բազմութեամբ, թե՛ միայն այս անուան արժանի են այն քանի մը խեղճ կրպակները, ուր կը ծախուին սուրճ, թէյ, աւանդական բարի օղի (mastic) եւ քանի մը տեսակ լիմոնջեր: Բարի օղուն հետ, որ տեսակ մը մաքրողական բովելի է՝ կուէրն ուստիք գիտողւոյ կամ թօղլոյ մէջ լուծելով պտրտատուած, կը բերեն նաեւ դաւաթ մը ջուր եւ փոխոյ մը կ'աղիւնայ, շաքարեղէնօք, ձնկիթով, սոկերինձորներով, դարապղպղով եւ քաղախի մէջ պահուած ուրիշ խաւարաներով լի: Ըստ սովորութեան մատերով պէտք է քաղել

հանել ափսէի մէջինը. ախորժակ կը բացուի տաղ: Մահմետականք հրապարակաւ շին խմեր ոչ բարի օղի եւ ոչ այլ ողեղոց բովելի: Բայց շատերն ի տան իր խմին, եւ յաման՝ աւանց շափաւորութեան: Երբ օրը տարածամի, հազեւ թէ մզկիթաց երկարեմբ ուշտարակայ վրայէն ետինք կարագորդն ուղափոխու ձայնը կը հնչէ, վաճառողք իրենց կրպակները կը դադեն, եւ մահմետականք մզկիթ կ'երթան աղթելու: Անի ատեն օրն անցած ընցած է. եւ եթէ միջերթութիւն մ'առնեն կարեւոր լինին զիշերուն, սոյն լապտեր ի ձեռնին ջերելն է դուրս ելլել:

Ենձաւ փութաշնուութեամբ սկսանք մեր ծամբողութեան պիտոյքը պատրաստել: Գեղորգ Մետրպեան անուն հայ երիտասարդ մասինք մեզի թարգման, որ մեր զբաղքին հետ՝ Մեթրպեանից հոգաց ուղղոյ պիտոյքն ու պաշարը: Մեզ եւ մեր ունեցածին համար քանի մը ձի բռնեցինք, որոնց հարցն յանձն առին երկու ջորպան:

Մենայն ինչ պատրաստ է. բայց մեզ կարեւոր կ'երեւայ փորձել մեր ձիերն, որ այնչափ երկարաձիգ ուղեւորութեան բազմալատտակ ճգնաց տոկալը ոչ այնչափ առակ կ'երեւոյն: Երջողպութիւն մ'ըրինք մերձակայ յոյն վանքին՝ որ Տրապիզոնի վրայ իշխող Գրեք-ժաղ լեռան բարձրանալակ դարաւատիք մը վրայ կանգնած է: Այս ծաման մեր ձիերուն օրպիսութիւնը պիտի յայտնէր, վասն զի ծաման շատ զոտիթափ, խորտաբորտ եւ կապճուտ է: Եւ ոչ միւր զայլթիք. ուստի փոստս ենք՝ որ եթէ ինձամով գործած ենք՝ մինչեւ Կարին կը հասցընեն զմեզ, ուր ձիերու մեծ առետուր կայ:

Յոյն այս վանքին, ուր երեք մը եւ քանի մը քորք կը բնակին, հին գիւղի մ'աւերակաց մէջ պատապարուած է. մեծ է իւր համբաւն ի մասնաւորի Գունաց թով, ուր ուշտի կ'երթան Աստուածամորն որ Սուսեւոյս կամ Միքիմ-անա կը յորջորջուի: Հին մուսուա մը կայ՝ որ Ս. Կուսին նուիրեալ է, եւ փորուած է ժայռի մէջ, որուն դաւաթը կը զարգարեն հետաքրքրական անպաճոյճ քանազանք:

Այս դարաւատին վեհ տեսարան մը բացուի աչաց առջեւ. զարմուր տանն է Տրապիզոն, թովը ծովը կը պփփի, որուն ալեքները վեռ վեռ կը ճօճացընէ մեզ՝ ստիւ մը, եւ որուն կապուտակութիւնն հետուն կը խառնուի երկինք լըժեպոյն անհասնութեան հետ. ձախ ու ալ կարճ կ'ամբողանան աստուածնաճեւ ժանեւորեալ լեռներ. իսկ զոտիթափ բլրակայ թով՝ ծխախոտի եւ լազուտի (գիպտագործինոյ) անկարանք կը տարածուին, որոնց մէջ կաւայք կ'աշխատեն ըստ եղանակին, եւ որոնց խիստ բաց գունով տարաքները կարծես դաշտերը կը զարգարեն ծաղիկք:

Իշխանք ծարճաւանդական, եւ քաղաքին քիչ մը հետեւ՝ ծովափուն կանդնած Սուր Սոփիա հռչակաւոր մզկիթը զայլինք: Հին յունական մատուա մըն է այն՝ մզկիթի փոխաւ. իսկ իւր կենդանի էակները պատկերացնող քանդակներն խորտաբորտ են. կաղնոյ դաւանք մը միայնակ ու տիւրատեսիլ՝ կը բոլորի պատատի կամարի մը շուրջը: Երկու այլեւայլ ուղղութեամբ մուտքեր կը տանին

նեբա, որոնց ամեն մին սպիտակաթուճ մարմնով Գա-
կառ ունին երկու սեռաց վրայ բարձուած, որոնք իբր
չորս մեզր բարձրութիւն ունին. սեանց գլուխն եր-
կու խոյակներ կը նստին, բայց մին միայն ի գլուխ
Հանուած է բոլորովին: Մզկիթին քով իբր Հնգե-
տասան մեզր բարձրութեամբ կ'ամբառայ շրեք-
կուսի աշտարակ մը, որ զանգակատուն էր. ասկէ
այժմ ետինք կը կարգան: Հին զանգակները լռին
կը կենան:

Արշաւադրը ետ դարձանք: Վաղն առտու՝
կանուէն այգուն՝ պիտի Մոզունք Տրապիզոնն եւ
պիտի ուղեւորինք գէպ ի կարին:

(Ըարաւանիւն)

ՊԵՂ-ՏԱՐԻՆԻ ՄԱՐԿԱՐԻՆ

(Ըարաւանիւնիւն իւ վեր)

Նշառալից եւ ստուերաշատ Մալաթիան՝
գէկ-տաղի վեմուտ անապատին ծայր սկիւռն ովա-
սիս մին է: Այլ թէ պարզ պարտիզաշատ քաղաք
մըն է, այլ՝ այսպէս ըսելու համար՝ մի միայն
պարտեզ մը, որուն ստուերաշատ կանաչութեան
մէջ գրեթէ բոլորովին կ'անհետանան քաղքի
մը գորշ գետնատները, փողոցներն ու վաճա-
ռանոցները: Բայց այսպիսի քաղաքներ փոքր-
Վսիդ մէջ քիչ չեն: Մալաթիա իւր այս տես-
քովն անշնն աւելի կը յիշեցնէ ՎԱՅԿԱՍՏԱՆ՝
Վանի պարտիզաքաղաքը. միայն այս տարբերու-
թեամբ որ Վան իւր Այգեստանին հետ ունի
նաեւ կարգաւորեալ կանոնաւոր քաղաք. ուր
ընդհակառակն Մալաթիա այսպէս չէ. հոս պար-
տեզը քաղաք եղեր է:

Մոլթէ իշխանը 1838ին քանի մ'ամիս
հոս մնաց: Այն ժամանակ դեռ Մալաթիա չէր
անուանուեր քաղաքն, այլ Ասպուսու: Իսկ այսօր
Ասպուսու անունն ամենեւին ծանօթ չէ հոս-
տեղս. այսպէս շուտով եւ դիւրաւ յիշատակն կը
կորսուի Արեւելոս: Միայն շատ ծեփերը կը յի-
շեն թէ հիմակուան ամայի էքի-Շէհրին, որ եր-
կու ժամ հեռու է քաղաքէս գէպ ի հիւսիս-
արեւելք, ժամանակաւ մեծ եւ բազմամարդ քա-
ղաք մըն է եղեր՝ Մալաթիա անուամբ, ուր ձմեռ-
ները կը բնակէին, իսկ ամառներն ընտանեօք
հոս կը գաղմէին: Սակայն եւ այնպէս այս մեծ
քաղաքն՝ Տամեմատութեամբ քիչ ժամանակուան
մէջ ինկած եւ բոլորովին մոռցուած է: Ալ այն
տեղն ոչ ոք Մալաթիա կ'անուանէ՝ այլ իրաւամբ
էքի Շէհր (« Հին քաղաք »):

Եւ ստուգիւ Մալաթիա շատ հին քաղաք
է. իրեն հիմը դրուած կը համարուի Քրիստոսէն

իւր 2000 տարի յառաջ, այնպիսի ժամանակ
մը՝ որուն պատմութիւնը դեռ թանձր քո-
շով պատած է. այս քօղը վերցնելու պար-
գելու պաշտօնն ունի նոր ժամանակներս բաւա-
կան յառաջացած բեւեռագրագիտութիւնն: Ա-
սորեստանեայց այս կողմեր արշաւելուն շնորհիւ՝
բեւեռագրաց մէջէն Մալաթիայի ի հնուց գոյու-
թիւնն կը հաստատուի:

Այսպէս՝ արդէն պատերազմասերն Սաղ-
մանասար Ա (1330—1310 Վ. Ք.) իւր առպա-
տակութիւններն յառաջ տարաւ մինչեւ Խանի-
րաբատ առ Միլիտայ (Մալաթիա). — Թագ-
ղաթմաշար (Տիգրատպիղեսար) իւր թագաւոր-
ութեան երրորդ տարին (1114 Վ) Միլիտիա քաղ-
քին գէմ գնաց, յերկրին Խանիրաբատ, յա-
րեւմտեան ափունս Եփրատայ, որ անմիջապէս
հպատակեցաւ եւ յանձն առաւ իբր տարեկան
տուրք երբ մետաղէ (այս է կապարէ) զոսմանթ
մը տալ: — Ասոր-հասորպաղէ ժամանակ (884
—860) Եփրատայ արեւմտեան ափանց վրայ
գտնուող Խանիրաբատի (Մելիտենէ) թագաւոր-
ներն՝ Եփրատէն բաւական հեռու եղող Ասո-
րեստանեայց զինուց ձայնը լսելով՝ իւր իրենց
եղած արգարարութիւն մը համարեցան, եւ փու-
թացին իրենք իրենց կողմանէ ապաստակաւ տուրք
խաւրել: — Սաղմանասար Բ (859—825) իւր
23 տարեկան հասակին մէջ (837) Եփրատն
անցնելով Վիտոս քաղաքն ու Միլիդի Լալլայի
ամրութիւնն առաւ: — Իրաման-հիւարիի օ-
րով (811—783) ԴՆԱՍԱՊԱՅ ՆՊՆ ժամա-
կուան Մենուաս թագաւորն, որդի Խպուկինայ
(825—790) Ասորեստանեայց ձեռքէն այն կող-
ման շատ մ'երկիրներն ետ առաւ, ի մէջ այլոց
նաեւ Միլիդ ընդ Խանիրաբատի: Սակայն այս
նուաճեալ երկիրները դեռ բաւական ժամանակ
պատերազմի առաքակցի եւ ըստ հետեւորդի պա-
տերազմի դաշտ եղան. Արգիստէսի յաջորդն
Սարգուրիս Բ՝ Միլիդ եւ Կասսի քաղաքներն
հանդերձ շրջակայ երկիրներովն Ասորեստանեայց
Ասորական Գ թագաւորին ձեռքէն յափշտակե-
լով վերստին իրաննայի հպատակեցուց: Արգիս-
տիսի թագաւորութեան սկիզբն՝ Միլիդի թա-
գաւորը կ'անուանուեր Խիլարուադա որդի Տու-
տեայ. իսկ Սարգուրիս Բ. ի ժամանակուանն՝ ու-
րուն յաղթեց, կ'անուանուեր Խիլարուադա որդի
Շախուի, որ թերեւս նախկին Խիլարուադայի
թոռներէն մին էր: Մենուասի ժամանակուան

¹ Համբլ, Պատմութիւն Բաբելոնի եւ Ասորեստանեայց Պերսի. 1885. էջ 507—715. (Hommel, Dr. Fritz, Geschichte Babylonien und Assyriens.)